

AESCHYLOS VALLÁS-ERKÖLCSI VILÁGNÉZETE
ORESTIÁJA ALAPJÁN. ¹

— Első közlemény. —

A művészet, nevezetesen a költészet a kor érzelmi s gondolati világának, törekvésének leghivebb tükre.

Az igaz művész, az igaz költő, sensitiv idegzete alapján, korának szívlüktetését melegen érzi, élénk képzelete, divinatíója alapján korának mások előtt elrejtett gondolatait s érzelmeit lelke mélyébe felveszi s itt megfogamzik, kidomborul egész öntudatlanul a kor nemeseit átható gondolat- és érzelemvilág eszményi képe, s ezen eszményi kép világosságának s melegségének varázserejével teremti meg a művész azon alkotásait, a melyekben korának gyermekei jobb^{an} énjükre ismernek.

Ez a művész, ez a költő vatesi ténykedésének, nevelői hatásának, de egyúttal elismertetésének, dicsőíttetésének alapja.

¹ Jelen értekezéssel a hazánkban is mindinkább terjeszkedő azon irányzatnak kívántam szolgálatába lépni, mely a görög és római remekíróknak egyoldalú nyelvészeti kezelésével szemben azok történeti méltatását s az azokban rejlő gondolatok kifejtését hangsúlyozza.

Sajnálom, hogy az Orestióának ugyanezen irányzat érdekében készült, de még meg nem jelent pályanyertes magyar fordítását nem használhattam fel. Megkímélhettem volna ez esetben az olvasót saját fordítási kísérleteimtől, melyek nem a hivatottság érzetének termékei, hanem a kényszerhelyzet csinálmányai.

De ezért is, ha valamely kort a maga valójában s mélyében akarunk megismerni, nem fordulunk a létezőt az elmélkedés szemüvegén át vizsgáló tudósok műveihez, hanem ugyanazon kor művészeinek s nevezetesen költőinek remekeihez.

Érdeklődésünk fokozódik a művész s a költő iránt, midőn kora az emberiség művelődésének történetében egy kimagasló fokot jelez.

Igy vagyunk Aeschylos műveivel, így Aeschylos korával.

A kor Athén művelődésének, állami létének felvirágzási kora.

A soloni törvények, melyek a lehetőleg kiegyenlítő (σεισάχθεια) vagyon és az általánosítandó műveltségre alapíták az állami ügyekben való vezető részvétet: leghathatósabban előmozdíták a feudalismus és tyrannis elbuktát, s másrészt a személyi jelességben való szabad versenyt. A Peisistratidák zsarnoksága még közelebb hozta az eddig egymással küzdő Eupatridákat és az azoktól régebben teljesen függő néppártot; a Peisistratidák szellemi nagyság iránt való érzeke pedig Peisistratos udvarát művészek, költők és tudósok kedves otthonává tette. Anakreon, Simonides ez udvarban időztek s ezek közreműködésével készült itt a homeri énekek új szerkesztése; a homeri hősök és Istenek plastikus alakjai ezentúl még inkább szolgáltak eszményképen az ifjúságnak testi és szellemi nevelésében, mint eddig; a virágkorát élő lyrai költészet pedig a szabadságért, a hősi tettért lelkesülő dalaiban s a véges és gyarló ember fölött

Az eredeti szövegen kívül, mely nyelvezete s a roncsolt szövegbe fölveendő conjecturák miatt még a szakférfiaknak is nehézséget okoz, forgattam a megjelent német fordításokat, különösen pedig B. Todt művét: «Die Tragödien des Aeschylos». Tempszky, 1891.

Az idézetekre nézve megjegyzem, hogy az Orestia első részét A. (Ἀγαμέμνων), második részét X. (Χορηφόροι) és a harmadik részét E. (Εορμενίδης) betűkkel jeleztem; a sorszámokat pedig a Wecklein-féle kiadást követő Todt műve szerint idéztem. A szerző.

oly magasan álló isteni hatalmat dicsőítő hymnusaiban — az érzéki javakon, az emberi hatalmon túlfekvő láthatlan és végtelen értéknek és hatalomnak valóságát érezteté az ifjú nép kedélyével.

Az úgynevezett hét bölcsnek σοφροσύνη-t hirdető tanai a köztudat tényezőivé váltak, s a jón és dór származású bölcsészek tanai is mindinkább elterjedtek Athénben; az őslétre vonatkozó, eddig csudás módon, képzeletszerűen megoldott kérdések természetszerű, értelmes feleletekben kerestek megoldást. Heraklit a cselekvésbe, a folytonos kölcsönhatásba helyezé az élet és lét egyedüli értékét, Pythagoras alaki úton kívánta a létezőt és a lét értékeit megérteni s az így megértettet harmóniában élvezni: Xenophanes, e bujdosó, komoly életbölcsészetet éneklő philosophus épp a zsarnokok udvaraiban hirdeté a vakmerők és erkölcsi törvényeket kicsinylők elbukását s a tudat egységén s az ethikai feltétlenségen alapuló egy és szent Istenség tanait. A görög nemzet, de különösen Athén classikai hivatásának mindinkább tudatára emelkedett. Önmagát egész személyiségében szabadon s teljesen bemutatni (καλόν), a személyiséget nevezetesen úgy, a mint az a nemzet tudatában élő jó, igaz és nemesnek eszménye által van áthatva (ἀγαθόν): ez vált Athénben mindinkább a nevelés és közügy terén épp úgy, mint a művészetben a meghatározó, mozgató, az egész életet valóban classikaivá szervező elv. Erre a ténykedésre minden polgár nemcsak jogosult, hanem arra kötelezett is. Ezen egyetlen szép s a nemzeti korlátokon belől igaz hivatás az athéni népet a többi nemzetek fölé helyezte, s e kiváló nemzeti s Athéne Istennő által szentesített hivatása tudatában férfias öntudatosságra emelte.

Ily nép mi tovább a zsarnoki önkényt el nem viselheté. Hipparchos legyilkoltatott s majd később Hippias zsarnok is csak azáltal menté meg életét, hogy Dareioshoz menekült.

Az áthéni nép demokratikus alapon, választott archonok vezetése alatt önkormányzatilag szervezkedett. E felszabadult nép öntudatát emelte Görögországra és a gyarmatvárosokra gyakorolt befolyása is, melyet kereskedelme útján szerzett; s ugyanezen úton gyűjtött anyagi tőkéje. De ennél is inkább táplálta ezt önmagának, a maga eszményeinek előterjesztése az Isteneknek, nevezetesen Dionysos-Bachusnak szentelt ünnepeleknél. E cultus kezdetben táncz és Dionysos dicsőítésére mondott lyrikus dalokban (*τραγωδία*) állott; később a chorusok vezetői ének és táncz között az Istenekre vonatkozó történeteket beszéltek el, míg végre Thespis költő kezdeményezésére 534-ben Peisistratos zsarnok új alakban taglalta be a tragoediát a nagy Dionysziák ünnepi játékaiba. A chorus mellé lépett a színész, a ki immár különböző személyeket megjelenítve, a chorus vezetőjével folytatott párbeszédben játszá el a költői szabadsággal átdolgozott és kibővített mythosok történeteit. A költői elemek ezen szabadabb érvényesülése számos költőt vonzott Athénbe s Athén polgárait arra indítá, hogy a chorusba szigorúan válaszszaak ki legjelesebbjeiket. A zsarnokok elűzése után 509 óta az állam Attika 10 kerületéből választott chorusok közt versenydíjakat tűzött ki; a nyertes chorus szerepelhetett a színészszel az ünnepélyen. Ezen chorus, nevezetesen annak vezetője színészi jellegű volt; míg az ettől elkülönített bak-chorus egész függetlenül végezte a régi *τραγωδία* teendőjét. A chorus egyéniesülése ily viszonyok közt csak idő kérdése volt. Phrynichos költő nevéhez köti a történet, a dráma ezen újabb fejlődését. Az 50 tagból álló chorus tizenkettős csoportokra lett felosztva, mindegyik csoport majd női, majd férfi-chorust képviselt különböző öltözetben, különböző szinkörrel. Így már most mi sem akadályozta meg azt, hogy egy színészszel is, különböző tárgyú mythosok, majd herosok történetei, sőt a jelenkorból is vett történeti események szini előadásban, illetőleg

előadásokban (trilogia, tetralogia) terjesztessenek a közönség elé.

A dráma, mely eredetileg csak egyes dalokban dicsőíté Dionysost, így önállóvá lett. A nép e drámákban saját eszményeit, önmagát szemlélte, hősei küzdelmeiben a félelem és részvét alapján bensőleg megtisztult, s végül a drámának a cultustól való függésénél fogva, a végtelen és feltétlen hatalmakhoz fölemelkedett, dicsőítvén az Istenségnek az ember iránt nyilvánuló jóságát, illetőleg megnyugodván annak akaratában és a megmásíthatlan végzetben. A dráma tehát a görög és nevezetesen az athéni nép eszményeinek isteni megvilágításban való előterjesztése azon czélból, hogy a szemlélő és hallgató a lejátszódó egységes eseményt lelke minden affectusával kísérve, ethikailag tisztuljon, emelkedjék és vallásilag megnyugodjék. Eszményi értékek feltétlen voltáról győződött meg ezáltal mindinkább az athéni nép, s mindinkább annak tudatára emelkedett, hogy ő van megbizva ezen eszményi értékek képviselésével, megvédésével, terjesztésével.

Ezen idealismus *ereje* a tűzpróbát meg is állotta. A persa hadsereg természeti elemi erejével hajótörést szenvedett Attika szellem-várán; s a zsarnoki önkény hatalma meg lett törve az ethisált szabadságon fölemelkedő lelkesedés ereje által. A természeti erő fölött győzedelmeskedett az erkölcsi erő, s csak az időnek kérdése volt Athénnek hegemoniája egész Görögország fölött.

E kornak szülöttje: Aeschylus. E szellemek ringatták bölcsőjét, e szellem adta kezébe a fegyvert, a melylyel küzdött mint nehéz fegyverzetű Marathonnál, a hol meg is sebesült; majd később valószínűleg Artemisium, Salamis és Plataeanál is; s e szellem adta kezébe a tollat, a melylyel harci dicsőségét elhomályosító drámáit megírta. Drámái, illetőleg tragoediái által Aeschylus az igaz tragoediának cyclopi alapját rakta le. Ő nem elégedett meg azzal, hogy *egy* színész

kölcsönhatásban a chorussal adja elő epikus módon a tragoedia eseményeit. A cselekmény élénksége legalább *két* önálló színészt kíván s oly chorust, a mely zenei, tehát inkább általános jellegű feladata mellett, beszélő vezetője által a dráma fejlesztésében is résztvegyen. A nem énekelt, de elszavalt szó lett ezáltal a tragoedia fő alkotó eleme; s a chorus sem az általános gondolatok és érzelmeknek, hanem a concret tárgyhoz fűződő — a szerző élettapasztalatóból, eszmevilágából, szíve véréből folyó eszméknek adott visszhangokat. S ezen utóbbi tekintetben Aeschylos művei magasan állanak Sophokles és még inkább Euripides művei felett. Mig ez utóbbiaknál a chorus énekei csak a köztudatnak adnak visszhangot, a mely visszhangban úgy ahogy megnyugszik a szerző is: addig Aeschylosnál a visszhang a szerző szívéből, annak örömteljes meggyőződéséből foly, és pedig azért, mivel erkölcsi és vallási gondolatvilága a skepsis által meg nem oszlott, nemzete nemeseivel lényegileg egyező s a mennyiben attól egyes tárgyakra nézve eltérő lenne, mégis a meggyőződés oly szent erejével él lelkében, hogy isteni megbizatas tudatában adhat annak kifejezést. Ezen teljesen személyivé vált objectivismusban rejlik Aeschylos műveinek páratlan hatása.

Igenis, nemzete nemeseivel egynek tudja magát. Ezen egyezésben népével együtt érzett lelkesedésében, hazájáért nemzetével együtt hozott személyi áldozataiban s nem sajátos költői hivatásában birja ő személyiségének értékét. Az általa megírt sírfelirata hallgat költői munkásságáról s csak *egy* tényt kíván az utókor számára megörökíttetni: azt, hogy ő is úgy, mint honfitársai, dicsőségesen küzdött Marathonnál.¹

¹ Aeschylos nyugszik e sirban, atheni, Euphorion-fi,

A ki az életét Géla határiban végzé.

Marathon lejtője dicsőíti hősiességét,

S Médek fürtös feje, tanuja tettének.

S midőn később a csodás győzelem után hazájának alkotmányi ügyei nem alakultak úgy, a mint ő ezt az igazságosság és józanság érdekében szükségesnek találta; midőn a túlzásokra hajló néppárt a conservatív irányú Spártával szakitva, az areopagusnak fékező és igazságosan kiegyenlítő intézményét megszorítani kívánta: ekkor ő ismét a küzdők soraiba lépett, s midőn látta azt, hogy a népgyűlésekben küzdelme hiábavaló, a kothurnus magasságáról hirdeté politikai meggyőződését és megírta 458-ban utolsó és ismét első díjra méltatott trilogiáját: *Orestiáját*. Ez volt a nagy költő hatyúdala: vallás-erkölcsi meggyőződésének nemzete, de a világ számára is írt fenséges testamentoma.

E testamentom alap gondolata a következő: A természeti elemi hatalmak életünk értékét és valódi erejét nem képezhetik; egyéni, társadalmi és vallási életünk feltétlen értékét és erejét csak a szellemi, erkölcsi hatalmak képezik, a mennyiben ezek értéküket és erejüket minden túlzásoktól menten, igazságosan és észszerűen meggyőzőleg s így valóban szépen érvényesíthetik is (*καλοκαγαθία*) s ezáltal a természeti vak és véletlen pusztító hatalmakat szolgálatjukba ejtik s a bűn s bajok közt szenvedő emberiséget a rideg jog és átok alól feloldják s a kegyelem s áldás békés javaival elárasztják. Emez alap gondolatot rövidebben és általánosabban úgy is megjelölhetjük, hogy holdogság csakis a természeti hatalmak ethizálása és a jónak hatásos előterjesztése útján keletkezik.

Hazai monda — a híres Pelopidák megrendítő és végre is kibékítő mondaköre által illusztrálja Aeschylos ez alap igazságot. A szemlélő és hallgató görög közönség *véreb*ben élt e monda s így szíve rezgésével kísérte a közönség annak történetét.

Ezen körülménynél fogva nekünk, kikre nézve e monda magában véve egészen idegen — hogy ne mondjam idegen-

szerű — a színmű hatásáról csak távoli képzetünk lehet. S mégis — mi is — e színmű elolvasása után oly mélyen megrendítettünk s oly magasra felemelkedünk, oly igazán épülünk (*κάθαρσις*), hogy észre sem vesszük azt, hogy görögökről s nem rólunk van szó. Ennek oka Aeschylos geniusában rejlik, azon geniusban, mely egy történeti tény általános emberi magaslatra képes fölemelni. Nem a történet, hanem annak genialis megvilágosítása és abban egy általános emberi igazság illusztrálása s Aeschylosnak ebben nyilatkozó vallás-erkölcsi világnézete teszi eme művet oly egyetlen értékűvé, oly maradandó hatásúvá.

Midőn a következőkben Aeschylos ezen vallás-erkölcsi világnézetével foglalkozunk: mindenekelőtt megjelöljük azon álláspontot, a melyről Aeschylos az embert erkölcsileg megítéli. Ez alapon eljutunk a bűn és erény meghatározására. A bűnt, valamint az erényt *lényegében* és *hatásában* külön-külön részekben kifejtve: a bűn hatása részletezésénél adjuk alárendelt módon ennek határozó befolyását a vallási képzetre is. Teszszük ezt azért, mivel ezen bűn által meghatározott vallási képzetek Aeschylos vallási világnézetének *positív* elemeit *nem* alkotják. Ellenben külön III-ik részben tárgyaljuk Aeschylosnak erkölcsi alapon nyugvó pozitív vallási világnézetét.

I.

Aeschylos nem ismeri az embert fejlődése legalsóbb fokozatán, csak természeti, érzéki hatalmaktól befolyásoltságában. Az embert, mint tisztán csak létért és fentartásért küzdő s így etikailag teljesen közönyös lényt Aeschylos világnézetében hiába keressük. Az Orestióban elénkbe lépő, természeti hatalmak által befolyásolt ember már a történeti éniség első fokozatára: a családi éniség fokozatára küzdötte fel magát.

A *család*, a társadalmi és művelődési élet ez *összejtje*, erkölcsi hatalomként áll e fokozaton az egyedi önkénnyel és természeti ösztönnel szemben. Az erkölcsi közöny állapotának vége van. Az, ki a családban képviselt erkölcsi hatalom ellen vakmerően fellép: az bűnös, vétkes; s ki a család alapját képző *házaseletet* megzavarja, vakmerően a házaselek közé lépve, ezen öskötéléket megtöri: az nemcsak a Pelopidák, hanem az emberiség családjában is elkövette az *ösbűnt*.

A családi alapra helyezkedett társadalomban van azonban ezen vakmerő betörésnek még egy más jelentősége. Ugyanis nemcsak a család életének alapja van ezáltal feldőlvén, hanem a családnak *kifelé való* társasági viszonya is alapjából kiforgatva. Csak békés viszonyok között, a család szentélyének kölcsönös respectálása közben fejlődhetett ki a családi alapra helyezkedett társas élet. Ezen társas élet, mely csak a családokban folyhatott le, a kölcsönös *bizalom* és ebből származó *vendégszeretet* alapján nyugodott. Ezen bizalom s vendégszeretet érzelmeit, a társas életnek ezen alapjait ingatá meg tehát az, ki a családi élet alapját, a házaselet tisztaságát mocskolta be; s így e szempontból is érthető, hogy a vakmerően vétkező — a *társas élet* szempontjából is — valóban az *ösbűnt* követte el. A bűn kellő megítélése érdekében azonban e bűnt még *vallási* vonatkoztatásban is fel kell tüntetnünk. A családi éniség álláspontján az *ősök cultusa* a vallástörténet tanúbizonysága szerint általános. Az ős, illetőleg az ősök szelleme örökdik a család felett, s teszi a családot szoros értelemben vett szentélyllyé. Ezen szentélynek központja: a *tűzhely*, az ősöknek legrégebbi temetkezési helye. Még késő időben is a tűzhely a vendégbarátnak szives fogadó helye, az üldözött idegennek is biztos menedéke. A ki az ősök szellemeinek oltalma alá helyezkedik, épp ezek által sérthetlenné, mintegy meg-

szenteltté vált. S midőn az ily egyén épp a család vallásos szelleme által kegyelt, földött és védelmezett léteben ugyancsak ezen család létalapját, a házassági kötelek szentségét vakmerően szentségteleníti: hűtlenül megcsalja az ősök szellemeit, megtöri a szent szövetséget, a melyre őt éppen ezek méltatták. Bűne nemcsak a család, a társas élet elleni bűn, hanem merénylet az ősök szelleme ellen; ő a későbbi kor átalakult, de ugyanazt jelentő képzeete szerint vétkezik Hestia, a Zeus *ξένοσ* ellen.

Igy érthetjük azt, hogy Aeschylos a házaselet vakmerő megsértésében méltán látja az ősbűnt. A testvér Thyestes gaztette okozta a Pelopidák bűnlánczolatait s bűnhődéseit,¹ s az idegen Paris hasonló tette okozta Troja rombolását és a görögök oly számos és gyászos szenvedéseit.²

Az ősbűn ezen *megjelölésével s tárgyi megvilágosításával* nem éri be Aeschylos, hanem azt alanyilag, *lélektanilag* is elemzi. *Vakmerőség* e bűnnek első forrása.³ A családi éniségnek immár *ethikai* álláspontján álló egyén vissza-sülyed a tisztán *természeti meghatározottság* alatt álló egyedi, érzéki absolutismus álláspontjára. Az önzés kiméletlen rúgói hajtják. Az egyes egyedi tehát csak elszigetelt voltában képezi a célt; minden más csakis eszköz. Így tehát csakis ő értékes, minden más magában véve értéktelen, s viszonylagos értékűvé csakis azáltal válik, hogy ezen egyest szolgálja. Ethikai hatalmak ily lelki irányzat mellett félrevetettek, semmiseknek tekintetnek s így a vakmerőséghez szorosan járul a szellemiek irányában az *elvakulás*.⁴ A *gazdagság* magában véve nem bűnt és bajt okozó ugyan, a mint ezt a népnek ősi mondása állítja,⁵ hanem igenis szövetkezhetik a vakmerőséggel, a nélkül azonban, hogy ennek következményeitől

¹ A. 1185. ² A 374., 542. ³ A. 759. ⁴ E. 381., A. 227.

⁵ A. 749. stb.

az elbukás, a megsemmisüléstől megóvhatná a vakmerőt.¹ De igenis positiv bünt okoz az *érzéki vágy*. A szellemiek iránt elvakult vakmerőben, érzéki álláspontjának megfelelőleg, az érzéki ösztönök és vágyak teljes erejükben felébrednek, s hizelgő szavakkal elnémitják a tán még jelentkező erkölcsi aggodalmakat.² Az ember így teljesen természeti, érzéki és egyedi rúgók hatalma alá kerül. Az érzéki vágy — mint madár a gyermeket — ellenállhatatlanul vonzza az ily szerencsétlent maga után. Minden óvszer, eszköz hiábavaló; ő menthetetlenül elbukik — és elvész.³

Végzetes *hatású* az ősbűn. Az alapjaiban megrendített *világrend* ($\Delta\iota\chi\eta$) *önérvényesülésre kényszerül*. Kell, hogy a bűnös szenvedjen. Oly biztos, mint Zeus thronusa az, hogy a merényletet baj kövesse; mert ez a jog.⁴ A ki $\Delta\iota\chi\eta$ fenéséges oltárát megsérti, azt mi sem mentheti meg bukásától, a mely is előbb vagy utóbb, de biztosan bekövetkezik.⁵ A gaztett oly köszörűkő, melyen Moira a $\Delta\iota\chi\eta$ fegyverét köszörűli.⁶ S e $\Delta\iota\chi\eta$ — Zeus leánya — haragot lehelve, ellenségeit megsemmisíti.⁷ Maga Zeus a vendégbarátságot megvédi s biztosan találó nyilaival szigorúan bünteti Paris tettét.⁸ A Moirák Zeus-szal egyesülve, mindeneiket odajuttatnak, a hová az igazságosság hajlik.⁹

Az erkölcsi világrend ($\Delta\iota\chi\eta$) ezen önérvényesülésén kívül azonban van az ősbűnnek más hatása is. Az erkölcsi világrend alapjai fel vannak forgatva s az elbukott emberek ismét erőt vesznek a természeti, érzéki hatalmak és szenvedélyek. *A bűnös tett természetes hatalomként átszáll a testi utódra*; gyermekeiben ismét életre kel az elődnek gaztette.¹⁰ Átokként ($\xi\tau\eta$) nehezedik a nemzedékben élő gaz-

¹ A. 383. stb. ² A. 390. ³ A. 410. stb. ⁴ A. 1562.. X. 315.

⁵ A. 386. stb., X. 53. stb. ⁶ A. 1537. ⁷ X. 950. ⁸ A. 374. stb.

⁹ X. 307. stb. ¹⁰ A. 753., 757.

tett az egész házra.¹ Mint a ház sötét árnyait siratja ezt a nép beszédes szava.²

S nem hogy idővel elhalaványulnának az árnyak: a gaztetek nemzedékről nemzedékre szállva, mindinkább *réme-
sebb fényben tűnnek fel*. Thyestes uralkodási vágyból, az aranygyapjú megszerzése érdekében, a jelenlevő Atreus házában csábítja el annak nejét, s ezért iszonyan bűnhődve, visszatér később született gyermekével Atreus házába. Thyestes fia, Aigisthos ugyancsak az uralkodás elnyerése s boszúállás végett is *lopódzva* jő Agamemnon házába akkor, midőn Agamemnon a távoli Trojában időzik, meghódítja Agamemnon nejét, de a hazatérő Agamemnon előtt meg nem jelenik, a boszú végrehajtásánál egy nő mögé bujik s csak szavakban bátor az erőtelen aggok előtt. Megvannak nála atyja bűnei, de nem férfias bátorsága. (X. 304.) A testvéri házban ugyan csak a bűnnek fokozását látjuk. Atreus saját testvérének gyermekeit készíti el atyjok lakomájára, de ezután a bűnhődött testvért fiával ismét házába fogadja; Atreus fia, Agamemnon száműzi mindkettőt és *saját* gyermekét, kedvenc gyermekét sajátkezűleg gyilkolja le Artemis oltárán. Óh iszonyatos a bűnnek ezen öröklő és öregbedő hatása! Iszonyú természeti hatalommal bír maga az ösbűn.

Az ösbűnnek, mint Medusa fejének láttára megkövül az erkölcsi, nemesebb ember; az érzéki ember ismét felszabadul, nem Istentől, nem embertől, nem erkölcsi törvénytől kíván a megsértett — orvoslást: a *boszúvág*y sötét természeti hatalma felébred lelkében; nem lát semmit, nem kíván megpihenni semmiféle békés tűzhely mellett; ellentállhatlanul üzik őt a boszú szellemei; nincs nyugta, míg boszúját ki nem elégítette. A vérboszúnak ősi, még az egyedi absolutismus álláspontjáról fenmaradt törvénye ismét életbelép. Gyűlöletes

¹ A. 1564. ² E. 383.

szóért fizess gyűlöletes szóval, véres csapásért véres csapással.¹ Törvény az, hogy ott, hol gyilkos-vér áztatta a földet, ott ismét vért követeljen a vér.² A csel által elejtő csel által veszszén el.³ A gyilkos gyilokkal lakoljon.⁴ Nincs engesztelés ontott véreért.⁵ Öntse bár mindenét az áldozati oltárra az elontott vér kiengesztelésére, a régi mondás szerint: mindez hiábavaló.⁶ Mióta a vérvágy e nemzedék beleit táplálja, még mielőtt a régi vérnek nyoma eltűnik, feltűnik ismét az új vér.⁷ Átkokat kelt a halál s ezek az előbbi sírból feltámasztják a bünsúlyt, bűn bűnnel tetőződik.⁸ Az ὄΑτῆ oly gyorsan halad.⁹

S ezen boszú szelleme nemcsak az élők lelkében ébred fel a bűn áldozatja szemléleténél, hanem él az *elhalt áldozatokban* is. Szomorú a földalatti élet, vigasz- és örömnélküli.¹⁰ Csak utódaiknak sírjokra öntött s így lelköket mintegy tápláló áldozatai és sírjokat megtisztelő ajándékai, sírjok felett elhangzott gyászdalai szolgálnak szomorú sorsuk némi enyhítéseül.¹¹ De kétszeresen szomorú a sorsa annak, ki egy bűnös tettnek áldozata. A haldokló átkai¹² leszállnak a megholt sírjába. A testet elhamvasztó láng nem fékezi meg a leköltöző lelket, az átok a *szívnek haragjává* válik s ezen harag nem hatástalan, hanem mint a boszú szelleme, felszáll ismét e földre.¹³ Szellemesült érzékeivel hallja a földalatti lélek kedveseinek panaszát, esdő kéréseit, imáit;¹⁴ tudja azt, hogy igaz élete utódai életében rejlik, hogy ők nevének megmentői, ők biztosítják számára a halotti áldozatokat,¹⁵ s ezért is, a mint rémes álmak által ijeszti a gyilkost (X. 39.), úgy emberfeletti hatalmával érleli utódaiban a boszú

¹ X. 310. stb. ² X. 398. ³ X. 887. ⁴ A. 1560. ⁵ X. 44.
⁶ X. 517., X. 64. ⁷ A. 1480., X. 59. ⁸ X. 400. ⁹ A. 1114. ¹⁰ E. 300.,
 425. ¹¹ X. 80., 166., 200., 477. stb. ¹² X. 400. ¹³ X. 321—27. és
 X. 39. stb. ¹⁴ X. 158. stb., 330. stb., 457. stb., 459. stb., 489. stb.,
 130. stb., 1. stb. ¹⁵ X. 477. stb., 501. stb.

határozó lépéseit.¹ Jaj azonban az utódnak, ha ez a legyilkolt atya haragjának értelmében a boszú végzésére nem vállalkozik. Az atya *boszús haragja* húst lemaró, mérges fekélylyel földi be testét, haja megőszül s az atyai vérből érlelt boszú szellemei őrjöngésre viszik őt, éjjeleit rémesekké teszik, ő földönfutóvá válik; kerüli a városokat, nincs közöisége az áldozatokban, az atya láthatatlan haragja elűzi őt az oltártól; nincs ki őt befogadná házába, megvetetten, barát nélkül, gyalázatosan elaszva, végre teljes enyészetben felvész a szerencsétlen.² Óh iszonyatos a földalatti lélek boszúharagja! Nem kimél semmit, ki nem elégítettve, saját édes gyermekét százszoros halállal gyötri.

De még iszonyatosabb az *Erinysek* szerepe. Az áldó nap világító és melegítő, rendező és éltető ereje alapján létesült az erkölcsi világrend s alakot nyert mindenekelőtt a házas-, a családi életben. Ennek felforgatásával a természet sötét és vak erői felszabadulnak, s mint a boszú szellemei, kiméttelenül ragadják magukkal az élők, sőt elköltözöttek lelkeit. De mindez még nem elég. Zeus győzedelmeskedett a sötét, pusztító természeti erőket jelző Titanok fölött, s most, midőn Zeus alkotmánya az emberi társaságban alapjaiban fel van forgatva, most eme titani sötét, vérengző természeti erők is kiszabadulnak rejtekükből. Az ős és örök éjszakának vén, átkos leányai,³ kik a mély Tartaros napnélküli sötétségeit sivar, köves, vak és látó által alig járható ösvényű helyeit lakják,⁴ most elhagyják rejteküket. A földre hulló vér ugyanis a föld hatalmába ejti az áldozatot⁵ s a gyilkost az Erinysek kezébe. Ők pedig kutyák módjára szaglásszák a véryomot,⁶ mert embervérnek illatja nevet feléjük,⁷ s a soha jól nem lakók felujjongnak a gyilkos vér hullásakor.⁸

¹ X. 324. stb. ² X. 278. stb. ³ E. 69., 322., 418. ⁴ E. 72., 398., 390. ⁵ E. 261. stb. ⁶ E. 247. stb. ⁷ E. 252. ⁸ A. 1107. stb.

Nem a harag szállja meg lelköket, hanem a vér utáni élv tör ki lelkükből. Ott ülik meg vért szörpölő kéjünnepöket, a hol a lefejezettek, agyonkövezettek, szemök fényétől megfosztottak, testök szerint megcsontítottak vére folyik.¹ E vértől, nevezetesen rokoni vértől ittasan² immár nem álmokban kísértve, nem láthatlan módon üldözve, hanem teljes rütségben fellépve, úzóbe veszik a véreskezű gyilkost. Megjelenésük már magában véve rémitő. Hiába keres az ember, a jósnő, az Isten hozzájok foghatót. Nők is, Gorgonok is, még leginkább Harpyák, de végre sem ezek, sem amazok. Kigyók sűrűen tekerődznek szárnyatlan, fekete foszlányos ruhájú alakjuk körül; marczona kuttyák módjára kapkodnak ide-oda, szemökből utálatos vércsöppek csurognak, lehelletük véres, tüzes, mindent elszáritó, s még alva is hortyogásukkal mindenkit távortartó. Nincs földrész, mely nemzésüket meg nem báná.³ S a mily rettenetes alakjuk, oly rettenetes *hivatusuk*. Nem maguk választották hivatásukat; még történetelőtti korból, örök időktől fogva, a Moirák örök hatalma, Isten, a végzet által jutott ez születésükkor osztályrészökhöz.⁴ Családok, bármily hatalmas nemzetségek tönkretévése hivatásuk azon esetre, ha azokban gyilkos módon rokonvér ontattott.⁵ Csak vész és baj itt és lent átkos kíséretük.⁶ Nincs földön hely, nincs távolság, mely őket, a ki nem fáradó sereget, a gyilkost nyomozó, vadászó és üldöző tevékenységükben visszariasztaná. A vérnyomot követve, szárnyatlan testlódításaikkal utoléri a tengeri hajókat,⁷ s a friss vérnyom még ha templomokba vezetne, oda is elviszi őket. Hiába minden könyörgés, ők nem könyörülnek;⁸ hiába minden erő, ők üldözőbe veszik áldozatukat, élő testéből kiször-

¹ E. 183. stb. ² A. 1186. ³ X. 1046. stb. és E. 47. stb., 137.

⁴ E. 327., 347. stb., 393. stb. ⁵ E. 351. stb., 208. stb. ⁶ E. 137., 70., 387. (átok), 324. ⁷ E. 249. stb. ⁸ E. 385. ⁹ E. 354.

pölik vérét,¹ s a kifáradt testére hatalmas ugrással rávetik lábukat.² Hiába minden tekintély: fekete ruhájok érintésével, gyűlölt lábuk közeledtével elolvad az, mint a hó, áldozatukat a föld elnyeli, a megvetés megemésztí azt.³ Hiába menekülnek Apolló, majd Athéne szentélyébe: követik őket még oda is áldozatukat, s igéző, lantnélküli, érzéket megbénító, velőt kiszárító, elmét zavaró, lelket emésztő boszú-dalukkal hatalmukba ejtik.⁴ Nincsen menekülés: a halálig gyötörtet levezetik a Hadesbe s még itt sem bocsátják szabadon, örök kín fogadja itt is a gyilkost.⁵

A rettenetes Erinysek e vérengző elemi, sőt egyenesen állatias szerepét *tárgyára s célzatára* nézve közelebb meg kell határoznunk.

A boszú *tárgyát* nem képezi minden gyilkos tett, sőt még minden rokon vérontása sem kelti fel a boszú szellemeit. Agamemnont, ki saját leányát, s Klytaemnestrát, ki férjét meggyilkolá, az Erinysek nem üldözik, sőt Klytaemnestra egyenesen szövetségesük.

Az Erinysek boszújának e sajátos logikáját megértjük, ha a természeti és erkölcsi világrend különbségét a családi életre nézve kellőképp megvilágítjuk. Az erkölcsi világrendnek családi alapja — a mint láttuk volt — a házasság, a *különböző* vérűek eskü által egybekapcsolt szövetsége: míg a természeti világrendnek alapja az erő, a hatalom s a vér *azonossága*. A vér azonossága a vérontást még magában véve nem tiltja meg. Az atya *ereje* és *hatalmánál* fogva, a mint egyedi meghatározottságában ura mindennek, úgy ura gyermekeinek is, azok élete s halála felett egyaránt dönt. De nem áll ez megfordítva. A gyermek, ki atyja kegyelméből él, kiben az atya ereje és vére lakozik,

¹ E. 265. stb. ² E. 372. ³ E. 377. stb. ⁴ E. 342. stb., 298. stb., 308. ⁵ E. 341., 268. stb., 322. stb.

a természeti törvény szerint átyja ellen gyilkos fegyverével nem fordulhat. Az Erinysek tehát ezen logika szerint egész helyesen cselekesznek, midőn Agamemnonnt nem üldözik, s helyesen okoskodnak, midőn Klytaemnestra üldözését a vérrokonság hiánya miatt visszautasítják.¹ Klytaemnestra pedig, ki ezen természeti világrend alapjára helyezkedik, szintén egészen következetesen jár el, midőn fiától tartva, azt számtuzi s esetleges megboszúztatása érdekében gazdag áldozatokkal, bornélküli (cultura előtti) zsíros falatokkal éjjeli időben, a mikor Isteneknek nem szokás áldozni, lekenyerezni igyekszik az Erinyseket,² és később, midőn azt látja, hogy e boszú-szellemek Apolló templomában szunnyadoznak, mint szövetségesök köztük a föld mélyéből feltűnik, szemrehányással illeti s a boszú műve folytatására buzdítja őket.³

De bármily elemi, sőt állatias az Erinysek kéjelgése a boszú kielégítésében, van e boszúnak az Erinysek felfogása szerint mégis *erkölcsi czélzata*. Az Erinysek a földalatti Zeusszal, a Hadesszel közelebbi viszonyban állanak,⁴ s ezen természeti alapon nyugvó jognak s ennek megfelelő igazságos *ítéletnek* őrei. Dicsőségük ezen igazságos ítélet érvényesítése, melynek érdekében ők a vérrokoni gyilkos ellenében tanúságot tesznek s nem nyugosznak, míg az ontott véért a gyilkos vérével meg nem adja a teljes elégtételt.⁵ S ugyancsak ők arról is meg vannak győződve, hogy ezen végzetszerű, nagyértékű⁶ ősi-hivatásuk szigorú teljesítése nélkül, maga az erkölcsi rend is veszélyeztetve van. Az elijesztésen alapuló félelem ható tényezője nélkül a pietas érzelmei kihálnak, felébred a vakmerőség szelleme, mely nem retten vissza semmiféle merénylettől.⁷

Az Erinysek ezen positiv viszonya az erkölcsi világ-

¹ E. 607. stb. ² E. 106. stb. ³ E. 93. stb. ⁴ E. 268. stb.

⁵ E. 313. stb. ⁶ E. 396. ⁷ E. 494. stb.

rendhez lehetővé teszi azt, hogy a velök szemben álló erkölcsi hatalmakkal ők is kibéküljenek, hogy egy magasabb vallás-erkölcsi világnézetben positiv feladattal helyt nyerjenek.

Mielőtt azonban a sötét természeti, bűnös háttérből emez új erkölcsi világrendnek dicső alakjait és fenséges eszméit kiemelnök, még *társadalmi s vallási oldalról* is ki kell egészítenünk néhány szóval az eddig nyert képet.

Jeleztük ugyan az ősbűnnek, a házasságtörésnek ily irányú hatását, midőn annak lélektani megvilágosítását adtuk. De ezen ősbűnt a családi, valamint társadalmi életet felforgató hatásában nem követtük. Láttuk volt ugyan azt, hogy a vakmerőség, mely magát a családi élet ezen alapját felforgatja, a szellemi és erkölcsi hatalmakkal szemben megvakul, s támogatva a külső hatalom (gazdagság), birtok által, feltétlenül érzéki vágyainak szolgálatába lép; de nem láttuk azt, hogy eme természeti érzéki rúgók szolgálatába való elsülyedés miképp forgatja fel tényleg a családi és társadalmi életet. Aeschylos ezen igazság tényleges beigazolását nem a multból beszélteti el, hanem Klytaemnestrában, annak családjához, környezetéhez, alattvalóihoz való viszonyában játszhatja el előttünk. Klytaemnestra — a házasságtörő nő. S ő, a ki előbbi életéből a nőnek eszményét oly jól ismeri,¹ házasságtörése következtében teljesen elváltozik. Ez elváltozásnak egyik alapja, igaz, leányának, Iphigeniának legyilkolása; Aeschylos azonban, akár Klytaemnestra saját vallomásaira, akár a chorusnak szavaira ügyelünk, az elváltozás főalapját Klytaemnestrának érzéki, állatias természetében, az érzéki vágyban látja. A *férjet* nélkülözi ő, s ezen fájdalom bukásának alapja.² Ez viszi őt Aigisthos karjaiba. Szörnyeket szül a föld méhe, embertgyűlölő fajzatot rejt magában a tenger mélye, az aether tüzes, fénylő meteorok országa s a

¹ A. 606. ² X. 919.

forró szélvész lehellő haragját emlegeti a levegő- és földnek lakója; de mindezeken túlesz a bűnnel szövetkező nőnek égő ármány-szerelme; érzéki vágyában égve, felülmulja még az állatot is.¹ S ily állapotban nincs előtte semmi szent. Az igazság, az erkölcsi javak, a család és társadalom alapviszonyai és kötelekei előtte elhalványulnak, szétszakadnak, elvesznek. Hizelgő szavakkal, és önmagát, mint a nő eszményét tüntetve föl — fogadja megcsalt férjét; emberfölötti tiszteletben részesíti a hiúság csábjainak engedőt, *hazudik*, csak hogy annyival biztosabban meggyilkolhassa az elátkozott nő² a férjet.³ S a mint vétkes szerelméért túlad férjén, úgy házasesetének legbecsesebb javait elveti. Kérkedve hirdeti ugyan, hogy legyilkolt leányáért állott ő boszút,⁴ de elhallgatja azt, hogy eme boszú *szerzője* Aigisthos, tehát szerelme volt,⁵ s hogy sajátos műve igenis az, hogy megmaradt s az anyai házban rabszolgasorsára jutott⁶ egyetlen leánya, Elektrája könyeit nem látja, Orestest, egyetlen fiát, vétkes szerelme áráért, melyet Orestes szégyenkezik anyja előtt tisztán megjelölni,⁷ a farkasszívű, gyermekeit gyűlölő anya⁸ messze száműzi, ellene éltében az Erinysekkel szövetkezik s halála után is még az Erinysek is lanyhák egyetlen fiának haláláig, sőt azontúl való üldözésében. A házasságon alapuló szent kötelekek szét vannak tépve, de a hitvestárs és anyával együtt elbukik a nő is. *Szemérem* a nőnek főerénye, s Klytaemnestra akkor, midőn Kassandrát is lakoltatja férje hűtlenségeért, szemérmetlenül bevallja, hogy Aigisthos már régóta gyujtja saját tűzhelye lángját.⁹ Szerénység, férje akaratával szemben *alárendelés* ékíti az igaz nőt,¹⁰ s Klytaemnestra új házassági viszonyában a szerep teljesen megváltozott. Ő a férfiú s Aigisthos a nő. Csak üres szavak,

¹ X. 583. stb. ² X. 426. ³ A. 800. stb. ⁴ A. 1431. stb.
⁵ X. 136. ⁶ A. 1604. ⁷ X. 916. ⁸ X. 420., 426. ⁹ A. 1435. stb.
¹⁰ X. 636.

hogy Aigisthos az ő erős paizsa és nagy bátorsága; ¹ éppen megfordítva áll a viszony. Ő, Klytaemnestra, férjének paizsa és bátorsága. Agamemnon legyilkolásának szerzője Aigisthos ugyan, de cselszövényes tervezője, ² kérkedő végrehajtója ³ Klytaemnestra. Az eddig gyáván rejtőzködő Aigisthos a hatalom birtokába jutva, bátor, sőt vakmerő a város véneivel szemben, hazug ⁴ állításaiban s kihívó fenyegetődzéseiben. De midőn ezekkel tetteleg kell szembeszállani, fedezi magát testőrségével, ⁵ s rendreutasító, őt nyilvánosan megszégyenítő mesterét Klytaemnestra személyi bátorságában s uralkodói nyugodtságában leli meg. ⁶ S midőn végre Orestes mint a büntető bosszú angyala jelenik meg atyja udvarán, nem Aigisthos fogadja őt, mint a háznak ura, hanem Klytaemnestra, ki idegenekkel szemben e természetellenes viszonyt ügyes szavakkal leplezi. ⁷ Nem Aigisthos gondoskodik előrevigyázólag arról, hogy ez idegeneket testőrségével fogadja, hanem Klytaemnestra figyelmezteti erre férjét; ⁸ s végre, míg Aigisthos tüntetve az asszonyias, zavaró mendemondával szemben, saját elméje világosságára támaszkodva, védtelenül lép az idegenek elé: addig Klytaemnestra látva a veszélyt, nem a távollevő testőrökhöz menekül, ⁹ hanem Amazonként bárdot kér, felveszi a harczot élet-halálra készen. ¹⁰

Klytaemnestrán beteljesült mindaz, a mit a chorus amaz érzéki vágytól vezérelt nőről példázgatva, a nők rémes történeteiből mondott. ¹¹ Az érzéki vágytól vezérelt Klytaemnestra, ama vérengző Skylla, ki háza ellenségével szövetkezve, mitsem gyanító férjét meggyilkolja: ő Thestios ama boldogtalan leánya, ki saját fiát az Erinysek tüze által kívánja megsemmisíteni; ő ama lemnosi, Istengyűlölt Amazonok sorába tar-

¹ A. 1437. ² A. 1635. ³ A. 1494. stb. ⁴ A. 1608. v. ö. 1635. ⁵ A. 1652. ⁶ A. 1656., kül. 1659. ⁷ X. 668. ⁸ X. 765. ⁹ X. 844. stb. és 853. ¹⁰ X. 888. stb. ¹¹ X. 583 stb.

tozik, kik népüket meggyalázva, férjeiket és gyermekeiket leölték; végre ő az, ki Amazon módra a házasság viszonyt természetes voltából kiforgatva, mint férfiú uralkodott háza és asszonyos férje felett. A házasságtörő nő a család szentélyének romjain áll s az új házasság viszony ennek is csak természetellenes torzképe.

S a mily természetellenes a házassági viszony, oly annyira ellenkezik a családi alapon nyugvó erkölcsi világnézettel azon viszony, a melybe a házasságfelek a *cselédséghez*, a *kormányzott néphez* helyezkednek. Az érzéki éniség álláspontján ható erők és rügök az erkölcsi világrend felforgatásával ismét érvényesülnek. A szeretet és kegyelet összetartó szelleme helyébe a gyűlöletes zsarnoki hatalom és a tettetéssel járó szolgai félelem lépnek. Már az örnek a trilogiát bevezető szavai is rosszat sejtetnek. Nyelvét a fék köti le, a ház beszélhetne; nincs ott minden rendben,¹ s a királynőhöz közeledő vénnek csakis azért köszöntik Klytaemnestrát, mert *illő* az, hogy a király távollétében neje tiszteltessék.² A benső tisztelet a házasságtörő nővel szemben már rég kihalt. Hallgattak eddig a vénnek, mert várták a királyt, s most, midőn ő közeledik s így tudják azt, hogy elnyomott fájdalmuk és szenvedésök végetért, e felett való örömmükben szívesen meghalnának.³ Vége azonban a hallgatásnak, vége a külsőleg megőrzött tiszteletnek, midőn látják azt, hogy várakozásuk, önuralkodásuk hiábavaló volt, midőn Agamemnon jajveszékítő felkiáltásaiból megértik azt, hogy a tyrannis sötét hatalma reájok szakad. Halálra készen, nem tágitanak a gazok elől.⁴ A nép átkával, a bűn súlyos következményével fenyegetik, ördögi lénynek nevezik az áldozatai mellett vakmerően győzedelmeskedő Klytaemnestrát.⁵ Az agyonkövezés ítéletét hir-

¹ A. 17. stb., 35. stb. ² A. 300. stb. ³ A. 547. ⁴ A. 1350. stb.

⁵ A. 1398—1570.

detik Aigisthosnak,¹ szemére lobbantják alapbűnét, a házasságtörést,² lehetetlennek tartják, hogy Argosban úr legyen az, ki tervezett tettének végrehajtását nőre bizza.³ De végre is bizakodnak Orestesben, ki az átkos párt megérdemlett büntetésében részesíti.⁴ Az alattvalói tisztelet és kegyelet kötelei megszakadtak s a tyrannis véres lobogóját szétbontja Aigisthos. A hatalom kezében van, a börtön és éhség, a kényszer majd hunyáskodóvá teszi alattvalóit.⁵ Nyilvános a családi alapon nyugvó erkölcsi világrend ellen való felázadás. A nép tudja azt, hogy minden joga porba van tiporva, hogy kakasként büszkélkedik a tyúk körül jövő uralkodója,⁶ s az uralkodók tudják azt, hogy a nép szava kutyaugatás, hogy egyedüli támaszuk a bitorolt hatalom.⁷

Napsugár nélküli sötétség, az emberek gyűlöletének sötétsége ereszkedett le az uralkodói házra,⁸ s magában a házban a félelem uralkodik.⁹ A szolgák jobb érzelmeik ellenére dicsérik uraik jó és rossz cselekedeteit, s csak titokban siratják a szép multnak letűntét.¹⁰ Elektrával egyek a gyűlöletben¹¹ s egyek vele a megtorló és felszabadítónak reményében;¹² majd később mindannyian egyesülnek imában, panaszbán s kölcsönös buzdításban a tett sikere érdekében, s maguk is megtesznek mindent, hogy az éjszakának valahára vége legyen.

A jó Isteneknek, nevezetesen Zeusnak oltalma alatt álló *idegenek* s *vendégbarátok* is bizonyára kerülnek e sötét szellemű udvart. Csak ritkán nyílnak meg ily idegenek előtt a vár kapui. A hiába veszteglő kapus őrhelyét otthagyja s csak hármassal zörrenésre, sőt fenyegetődzésre jelenik meg kedvtelenül Orestes és Pylades előtt a kapuban.¹³ A család-

¹ A. 1614. stb. ² A. 1625. stb. ³ A. 1634. stb. ⁴ A. 1646. stb. ⁵ A. 1617. stb. ⁶ A. 1669., 1671. ⁷ A. 1672. stb. ⁸ X. 47. stb. ⁹ 52. ¹⁰ X. 78. stb., 445. stb. ¹¹ X. 100. stb. ¹² X. 118. stb. ¹³ A. 649. stb.

nak nagy kincse nem a szívesen fogadott idegenek s barátok örömlakomájára való, hanem gyalázatos módon a zsarnoki hatalmat biztosító zsoldosok és hizelgők jóltartásával pazaroltatik el.¹

S a sötét szellemű udvar kerüli a *jó Istenek tiszteletét*. *Egyszer* ugyan Troja eleste s Agamemnon hazatérte hírére *örömdáozatok* lángoltak *minden* Istenek oltárain. Gazdag ajándékokat emésztett az áldozat tüze, s a királyi kamrákból folyt a lángot hizelegve élesztő sima olaj. Klytaemnestra volt az áldozatok rendezője,² s rendeletére örömeben ujjongva áldozott a környező város nőinek serege, áldozott Klytaemnestra is.³ Agamemnon visszatért s Klytaemnestra a győztes királylyal együtt (hiába szólítva be Kassandrát) áldozott a házi Isteneknek.⁴ De *hazug* volt az örömdáozat, s a ház szentélyéből felszálló tömjén édes illataiba az *enyészet* és *sír* lehellete vegyült.⁵ A hazugság és enyészet kerüli a tiszta és éltető ég Isteneit. A milyen a ház szelleme, olyan az *Istene*. Klytaemnestra immár csak sötét éjszakákon, midőn más Isteneknek nem áldoznak, hozza meg a földalatti Erinysek oltárain a zsiros falatokat, e sötét boszúszellemeket lekenyerezendő.⁶ E gyűlölet és boszú cultusát csak utolsó napján váltja fel a sejtelmes félelem cultusa. Gyűlölet és boszúból takaríttatá el a nép uralkodóját, hulláját megcsonkítva, a nép kísérete, gyász- és panaszdala nélkül, minden tiszteletet megvonva tőle;⁷ s most, midőn egy rémes álmkép, a melyre ezelőtt mitsem adott,⁸ felijeszti álmából: áldozat, gyász- és panaszdal által kívánja nem megtisztelni Agamemnont, hanem önzően megvédeni önmagát, támogatni ezáltal a rosszat és megakadályozni a jót.⁹ Kly-

¹ X. 942. és 137. ² A. 83. stb. ³ A. 600. stb. ⁴ A. 1020.
⁵ A. 1307. stb. ⁶ E. 106. stb. ⁷ X. 426., A. 1553. ⁸ A. 287. ⁹ X. 154. stb. és 537.

taemnestra maga azonban ez áldozatot nem végzi, végezteti Elektrával, s e későn megadott kegyelet ünnepélyének áldozata a jó Istenektől elpártolt Klytaemnestra.

Ily végzetes a bűnnek hatása az egyesre, a család, a társadalom, a vallásra nézve. Az erkölcsi világregd alapjainak felforgatásával a természeti, érzéki, titánszerű hatalmak ismét felszabadulnak. A család önmagát emészti fel; romjain a család torzképe tűnik fel; a *társadalom* alapjában meg van semmisítve; az, a mi annak romjait összetartja, a közös gyűlölet, e gyűlölet kitörését megfékező félelem; az Olympos összeomlik s a sötét föld boszúsellemei feltámadnak, nem a bizalom, hanem a gyűlölet és félelem vezeti az egyest az oltárhoz, s a mit attól vár, nem az áldás, hanem az átok.

Schneller István.

AZ ERKÖLCSI ÉRZELMEK.

— Második és befejező közlemény. —

III.

1. A társadalmi érzet.

Az erkölcsi érzelmeknek alapját Darwinnal és sok más természettudóssal és psychologussal egyetértve, a társadalmi ösztönben vélem találhatni, abban, hogy az ember zoon politikon. «Azt hiszem — mondja Darwin — hogy bármely állat, mely jól kifejezett társadalmi ösztönökkel van felruházva, a szülői és gyermeki vonzalmat is ideértve, okvetetlenül erkölcsi érzetre vagy lelkiismeretre tenne szert, ha észbeli tehetségei oly jól, vagy majdnem oly jól volnának kifejlődve, mint az emberéi». (Az ember származása. Ford. Török Aurél és Entz Géza. Ch. VI.) Ezen társadalmi ösztönt sok állatfajban is feltaláljuk. Állatok, melyek ragadozók, ritkán élnek seregekben, de olyan állatfajok, melyek növényekkel vagy más módon táplálkoznak, nagyobb tömegekben szoktak együttlenni. (Spencer H.: Principles of Psychology Part. VIII. Chapt. V. §. 503.) Következménye az, hogy egymáshoz vonzódnak és fájdalmasan érzik, hogy egyedül kell lenniök. «A roknlényeknek észrevezése, melyeket mindig látnak, hallanak és szagolnak, öntudatuknak uralkodó részét képezi majd, — olyan uralkodót, hogy távollétük kikerülhetlenül kellemetlenséget fog okozni». (U. o. §. 584.) Darwin